

МЕДІА-ПСИХОЛОГІЯ І МЕДІА-ОСВІТА

О. В. Петрунко

ТОПОЛОГІЯ СУБ'ЄКТА В АГРЕСИВНОМУ МЕДІА-СЕРЕДОВИЩІ

Аналізуються особливості самовизначення (“розміщення”) суб'єкта в агресивному медіа-середовищі, де одним із потужних соціальних атракторів постає агресія, яку створюють і масово тиражують мас-медіа.

Ключові слова: агресивне медіа-середовище, медіа-агресори, медіа-агресія, соціально-топологічний підхід, топологія суб'єкта.

Аналізуються особливості самоопределения (“размещения”) субъекта в агрессивной медиасреде, где одним из мощных социальных аттракторов выступает агрессия, которую создают и массово тиражируют масс-медиа.

Ключевые слова: агрессивная медиасреда, медиаагрессия, медиаагрессоры, социально-топологический подход, топология субъекта.

The peculiarities of self-determination (i.e. subject's place) in the aggressive media environment are researched. Aggression is one of the most powerful social attractor which is created and spread by mass media.

Key words: aggressive media environment, media aggression, media aggressors, social-topological conception, topology of a subject.

Проблема. Сучасні високотехнологічні мас-медіа майстерно творять та у величезних кількостях “тиражують” найрізноманітніші “агресивні” меседжі, що містять елементи насильства, жорстокості, жахів тощо і можуть бути означені як “інформаційно-психологічні агресори”, або “медіа-агресори”. У зв'язку із цим справді велику проблему медіа-суспільства становить те, що ці штучно створені меседжі-“агресори” включаються у спільний його медіа-простір, у середовище повсякденного існування його жителів, у сукупний суспільний дискурс, в індивідуальну і масову свідомість тощо. Вони проникають навіть у ті сфери людської свідомості і суспільного життя, де провокація і вияви агресії вочевидь небезпечні, а також у ті суспільні інститути, які, за визначенням, мають жорстко регламентувати такі явища і відповідно протидіяти їм. Такі “медіа-агресори” потенційно здатні активувати “агресивні” відгуки на рівні думок, емоцій, імпульсивних дій чи й системної поведінки. Тому вкрай актуальним

видається питання про особливості самовизначення (“розміщення”) суб’єкта в агресивному медіа-середовищі, де одним з потужних польових чинників стає агресія, створена й посилена мас-медіа та включена у повсякденне життя членів медіа-суспільства.

Метою цієї статті є розгляд означеного питання з позицій соціально-топологічного підходу, що, на нашу думку, має досить високий пояснювальний потенціал.

У розвинутих інформаційних соціумах, які завдяки мас-медіа пронизані єдиними інформаційно-комунікаційними мережами і спільними знаково-символічними дискурсами й смислами, зростає вага соціальних чинників становлення суб’єктності. У зв’язку із цим цілком природним виглядає перехід від класичної (субстанційної, есенціалістської) до посткласичної (зокрема соціально-конструктивістської) парадигми, що дедалі більше увиразнюється у сфері соціального знання. Одним із сучасних напрямів, сформульованих у парадигмі соціального конструктивізму, є *соціально-топологічний підхід*, відомий також як “соціальна топологія суб’єкта”.

Основні ідеї соціально-топологічного підходу (які, власне, не є принципово новими і були сформульовані ще за часів класичної, знанневої, парадигми) представлено в працях Л. Альтюссера, Дж. Батлера, П. Бергера, Ж. Бодрійяра, К. Гергена, Ж. Дельоза, Ж. Лакана, К. Левіна, Т. Лукмана, С. Московічі, М. Фуко, Р. Харре, О. В. Мерзлякова, О. Ш. Тхостова та ін. [1–7]. Вони в тому чи тому вигляді присутні, зокрема, у філософських і психоаналітичних концепціях суб’єкта, де дослідники розглядають останнього крізь призму його здатності до самоідентифікації як соціально опосередкованого процесу (І. Кант, А. Турен, А. Рено, А. Фройд, З. Фройд, К. Горні та ін.); у філософських, соціологічних, семіотичних, психологічних та інших концепціях мови й мовлення, де йдеться про мовленнєву ідентифікацію та соціальну обумовленість мовленнєвих (дискурсивних) практик (Л. Альтюссер, Р. Барт, Ж. Дельоз, К. Леві-Строс, К. Манхейм, У. Еко, Р. Якобсон, Н. С. Арутюнова та ін.); у в теорії суб’єктивації (М. Фуко); у теорії поля К. Левіна, який розглядав соціальне поле та існування в ньому саме крізь топологічні його конструкти, у “психології середовища” (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський, С. Л. Рубінштейн), де, зокрема, йдеться про активне творення (“вибудовування”) суб’єктом себе самого в певному соціокультурному та соціальному середовищі [2–4; 8; 9].

З позицій соціально-топологічного підходу соціальну реальність слід розглядати не як сукупність окремих феноменів, “що існують самі в собі”, а як змістово й енергетично насичений, поліонтологічний сим-

волічний простір соціальних топосів (суб'єктів, дискурсів, феноменів, позицій, ідентифікацій, почуттів, ставлень тощо), де “все з усім пов'язане” і “все на все впливає”. Основні концептуальні ідеї та “енергетичну” модель цього простору – як соціального поля – сформулював П. Штомпка, означивши процесуальність усіх його структур і феноменів та “прозорість” (“проникність”) їхніх кордонів [10]. Згідно з цією моделлю в центрі філософської, соціально-психологічної та іншої рефлексії постає суб'єкт, котрий повсякчас самовизначається (“розміщує” себе) в соціальному полі, упізнає, ідентифікує, репрезентує себе в його символічних (топологічних) структурах і дискурсах (О. В. Мерзляков [4]), передусім у тих, які постають перед ним як “непрозорі”, непередбачувані, проблемні, такі, що активують протест і спротив (О. Ш. Тхостов [6]).

На думку Р. Барта, К. Левіна, Л. Д. Бевзенко, для індивідів (та інших соціальних суб'єктів) соціальне поле є певним ігровим простором, де кожний – потенційний (“ще не-суб'єкт”) і такий, що вже відбувся (“вже суб'єкт”), – має дотримуватися існуючих “правил гри” [2; 9; 11], що наперед і не ними встановлені. На думку В. О. Васютинського, “взаємодія із соціальним середовищем від самого початку набуває для індивіда характеру соціально-психологічного поля, а кожна ситуація його життя є частиною цього поля” [7, с. 156] і, додамо, продуктом взаємодії з ним.

Соціальне поле (і медіа-середовище як приклад такого поля) – атрактивна структура. Отже, важливими його ознаками є атрактивність і самоорганізаційний потенціал. Це означає, що процеси, які в ньому відбуваються, не так детермінуються ззовні, як ініціюються із середини наявними там атрактивними утвореннями, які й задають певні соціальні зв'язки, “запускають” певні думки, почуття, моделі поведінки [11; 12]. Л. Д. Бевзенко називає їх “соціальними атракторами”. В. П. Казміренко вживає термін “атрактори соціальної свідомості”. Д. Мак-Фарленд і К. Лоренц говорять про “релізери” (і “соціальні релізери”), а О. В. Мерзляков, О. Ш. Тхостов – про “топологічні структури” (“топоси”). Ці атрактивні утворення є досить сталими. За Бевзенко, “їх не можна реформувати чи зруйнувати зовнішніми зусиллями, тому що вони є способом існування соціального поля (так само, як не можна розглядати хвилі на поверхні моря, тому що вони є способом існування морської поверхні)” [11, с. 202]. І саме вони задають потрібні “щільність” і “пружність” соціального поля. Від їх “прозорості” (передбачуваності, безпроблемності) чи, навпаки, “непрозорості” (непередбачуваності, проблемності) для суб'єкта залежить, якими саме постануть перед ним соціальне середовище його існування і власне буття в ньому.

Згідно з ідеями соціально-топологічного підходу Світ існує для суб'єкта (його свідомості) лише тою мірою, якою той змушений реагувати на нього (до нього пристосовуватися). На думку О. Ш. Тхостова, індивідуальна і соціальна свідомість у культурному, гуманістичному й інших своїх аспектах активується і, відповідно, формується лише в зіткненні з “непрозорістю іншого”, з його “запереченням” (коли це “інше” намагається її “поглинути”) [5]. Так і дитина, як потенційний суб'єкт, навчається “розміщуватися” в середовищі власного існування, у тому числі й у просторі соціальних відносин, виявляти себе для себе самої в ситуаціях зіткнення з “іншим”, досі їй невідомим (з новими людьми, предметами, явищами). Спочатку “інше” являється дитині як вплив на її тіло і активація певних тілесних відчуттів, а дещо згодом – як вплив на її емоції, почуття, ставлення, уявлення, думки. Дитина дізнається про існування мислення, коли змушена розв'язувати мислительну задачу чи приймати рішення, про пам'ять – коли у потрібний момент та дає збій, про існування агресії – зіткнувшись із нею в проблемній, “непрозорій” ситуації. За нормального перебігу ці процеси і феномени є “прозорими”, тому залишаються за межами сприймання. Пізнаються вони лише в умовах проблематизації, передусім у ситуаціях, коли виявляється їх “непрозорість” (непередбачуваність) і виникає необхідність чинити їм спротив. І саме “непрозорі” процеси й феномени сприймаються дитиною як зовнішній світ.

Створюючи для дитини певні умови фізичного і психічного існування, систему норм і правил, потрібні обмеження і заборони, а також технологію контролю за дотриманням цього всього, представники соціалізувального її оточення, власне, створюють неодмінну сукупність “спротивів” (“систему соціальних топосів”, належні соціальні атрактори), які тиснуть на дитину (як тисне вода на того, хто в ній пливе) і зрештою формують її “психічне Я” і її “культурне тіло” [4–6; 11]. Активація й поступове посилення відповідальності, накидання дитині почуття провини за “невідповідність” і маніпулювання ними, власне, і є шлях соціалізації (шлях перетворення первинно біологічного і лише потенційно соціального “не-суб'єкта” на суб'єкта соціального, що відбувається як прилучення дитини до створеного іншими й існуючого попри її волю соціального середовища та належне (за існуючими правилами) “розміщення” її серед топологічних (атракативних) його структур.

Соціальні атрактори – це передусім ментальні феномени, або феномени людської психіки: ціннісно-нормативні, знаково-символічні та ін. Ними можуть слугувати й елементи соціального порядку, потенційно деструктивні почуття, суспільна агресія тощо, які, будучи інтерналізованими, перетворюються на феномени, здатні виконувати

атрактивну функцію. Як феномени людської свідомості, соціальні атрактори неодмінно містять елементи духовного, морального і вже через це завжди мають певну модальність – позитивну чи негативну. Як зауважує Л. Д. Бевзенко, духовність (як сама по собі, так і як елемент чогось іншого) є потужним атрактором соціальної свідомості. І зовсім не випадково до неї апелюють навіть у далеких від духовного сферах, при цьому досить часто перетворюючи духовне на об'єкт (чи інструмент) спекуляцій та маніпуляцій [11, с. 307].

Прикладом соціального атрактора є закон. Будь-який закон (у т.ч. закони топології суб'єкта) мусить бути жорстким, однозначним, передбачуваним. Лише жорсткі і неблаганні закони, за О. Ш. Тхостовим, забезпечують належний соціальний розвиток і гарантують його перспективу. Натомість “м'якість” закону (його “необ'єктивність”, можливість неоднозначно його тлумачити) утруднює його інтеріоризацію, зменшує гарантії неухильного його виконання, послаблює каральні його функції, а отже, “розмиває” кордони відповідальності, призводить до корозії індивідуальної й суспільної моралі, руйнує топологію соціального суб'єкта [6]. І тому постійні нагадування про неодмінне покарання за недотримання законів (соціальних норм і правил) надходять: 1) від соціального середовища – як агресивний спротив тих, чиї інтереси зазнали утиску чи їх поставлено під сумнів; 2) від агресивних мас-медіа (як медіа-насильство); 3) з агресивного медіа-середовища (як наслідки споживання і узвичаєння насильства й агресії). Існування закону не виключає можливість його порушення, але, по-перше, порушення не означає, що закон скасовано, а по-друге, воно передбачає обов'язкове покарання для порушника. Отже, ідеться не так про застиглість законів, як про неможливість беззаконня: “якщо Дракона вбито, його місце має посісти новий Дракон”.

У ряду потужних соціальних атракторів стоїть **агресія**. Ситуації (умови, явища, феномени), що активують агресію і пов'язаний з нею страх, є одним з природних чинників ущільнення й унепрозорення буття людини, починаючи з найбільш раннього, дитячого віку. І не випадково, неначе за задумом Невидимої волі, ці ситуації (феномени, умови) спеціально і в належній кількості створюються соціалізувальним оточенням дитини. Вони міцно закріплені в культурному спадку людства (як “страшні” колискові, які матері співають немовлятам, “страшні” казки, які дорослі читають дошкільнятам і молодшим школярам), зокрема й у дитячій субкультурі (як “страшилки”, які діти переповідають одне одному з покоління в покоління).

У медіа-суспільствах ці ситуації й феномени – у вигляді найрізноманітніших **медіа-агресорів** (меседжів з елементами жорстокості,

жахів, насильства, в тому числі й сексуального, та інших інформаційно-психологічних агресорів), які потенційно здатні активувати у глядачів агресивні думки, переживання, способи дій тощо – штучно творять і у величезних кількостях (значно більших, ніж це потрібно для нормального розвитку дітей, суспільства, соціуму) тиражують численні медіа. Соціальна проблемність та атрактивна спроможність медіа-агресорів й ініційованої ними агресії змушують споживачів медіа визначатися стосовно цих феноменів, так чи так на них реагувати і відповідно до цього діяти.

Присутність у сучасному медіа-середовищі медіа-агресорів (як носіїв медіа-агресії), а особливо очевидний їх надлишок у медіа-просторі становлять потенційну небезпеку для глядачів і медіа-аудиторій, і ця думка практично не піддається сумнівам. Однак роль, яку вони відіграють у становленні індивідуальної й колективної суб'єктності, та значення атрактивної їх функції є доволі суперечливими і не можуть тлумачитися однозначно.

З одного боку, медіа-агресія є тим топосом (соціальним атрактором) медіа-середовища, який поряд з так само характерними для нього новизною, динамічністю, множинністю й полізмістовністю, суперечливістю, здатністю породжувати нові смисли тощо) створює необхідні для нормального його функціонування і виконання ним своїх соціальних функцій “щільність”, “пружність”, “непрозорість”. Вона робить медіа-середовище проблемним і значущим для тих, хто в ньому перебуває, і, що дуже важливо, не дозволяє їм втрачати пильність. Вільний від агресії простір притлумлює пильність і відповідальність тих, хто в ньому перебуває, так само як ідеально чисте повітря притлумлює відчуття тих, хто ним дихає. Унаслідок цього ймовірність екологічного забруднення того й того істотно зростає. Медіа-агресія повсякчас нагадує людям, що світ потребує не руйнування, а вдосконалення, а отже, виводить їх у вимір “одвічного”. У зіткненні з нею суб'єктність і зокрема її носії (індивіди, групи, соціуми) виявляють для себе і світу власне феноменологічне існування. Вона підтримує в індивідуальній і масовій свідомості стан “не-сну”, тобто особистої і соціальної мобільності, прилученості до соціальної реальності, де повсякчас ініціюється проблема Добра і Зла. Адже згідно з відомим парадоксом етики Добро потребує існування протилежного свого полюсу – Зла (чи принаймні припущення щодо існування останнього), оскільки абсолютне Добро, яке не припускає Зла, є, за М. Бердяєвим, деструктивним [13, с. 135]. Тож агресивні медіа неначе випробовують людство на “моральність”, а дорослих – на соціалізаційну компетентність й соціалізувальну спроможність, здатність бути у стані конструктивного діалогу з дітьми. А ініційоване ними агресивне медіа-середовище, яке, власне, створене

самими людьми, неначе за задумом і сценарієм Невидимої волі, виступає як неодмінна доцільність їхнього існування, спосіб утримання їх у сфері просоціального впливу, нагадування надміру інформованим і технологізованим членам медіа-суспільства, що вони “не тримають Бога за бороду”.

А проте життєдіяльність і соціалізація в умовах агресивного (множинного, нестабільного, тривогогенного) медіа-середовища пов'язані з необхідністю повсякчас адаптуватися до проблемних умов існування і, отже, набувають вимушеного адаптаційного характеру і змісту. Адаптація стає для суб'єкта головним смыслом, головним завданням розвитку, способом життя. Це активує потребу в самозбереженні (збереженні життя, ідентичності, психологічного статус-кво у відносинах зі світом), унаслідок чого автоматично включаються різноманітні – нормальні (доцільні “тут і тепер”) і невротичні (нормальні в минулому, але аномальні “тут і тепер”) – механізми психологічного захисту. Зокрема, найбільш типовою формою невротичного адаптаційного захисту є реакції і поведінка відчуження (уникнення, втечі). Поширення індивідуалізованих форм невротичного захисту на великі аудиторії стає проблемою суспільства, проблемою соціуму (соціальні неврози).

Вимушена адаптація до постійно присутньої в полі сприймання медіа-агресії створює умови для усталення і кількісного збільшення в соціумі, зокрема, таких типів індивідуального і колективного соціального суб'єкта, як: 1) уникний (соціально пасивний, безініціативний, відсторонено-байдужий, обтяжений екзистенційними і соціальними страхами, для якого світ постає як несправедливий та агресивний); 2) егоїстичний (що живе “одним днем”, не вирізняється екологічною свідомістю, спрямований на задоволення переважно егоїстичних інтересів і потреб); 3) маргінальний (Космополіт, Громадянин Світу, для якого не існує сталих прив'язок до конкретних соціальних груп, певних культури чи соціуму, “свого” суспільства).

Постійна присутність агресії в медіа-середовищі активує та узвичаює дискомфортні емоційні стани тих, хто в ньому перебуває, зокрема постійне очікування несприятливого розвитку подій, сприяє накопиченню негативних емоцій, зростанню тривоги й психічного напруження на всіх рівнях функціонування суспільства. Зрештою це послаблює адаптаційний потенціал людей, спричинює стресові розлади, зумовлює появу агресивних тенденцій, деструктивних настроїв (апатія, екзистенційний страх, суїцидальні настрої, відчуття недосконалості світу й безглуздості життя, викривлення репродуктивних настановлень, вияви так званого “синдрому неадаптації” (загального

тривожного стану, що супроводжується розладами когнітивної сфери, психічного самопочуття і соціальної поведінки).

Вихід медіа-агресії за межі екранів аудіовізуальних медіа в реальне життя, включення її в суспільний дискурс і у свідомість людей збагачує досвід агресивних почуттів, створює умови для формування агресивного типу мислення, активує стан “агресивної готовності”, провокує на агресивні дії. Зокрема, тривале перебування у сфері впливу медіа-агресії активує демонстративні виклики оточенню, ризиковані вчинки, безглузді або, навпаки, небезпечні для життя дії, бійки, вербальну агресію (лихослів'я, сексуальні вульгаризми) тощо. Такі імпульсивні, ситуаційні вияви агресії (поодинокі чи більш-менш регулярні), як правило, не є самоціллю, не мають свідомого наміру завдати шкоди іншому, і певний час вони не мають нічого спільного із системною поведінкою. Вони переважно мають природний для дітей інструментально-експериментальний характер і спрямовані на “завоювання” ними певних привілеїв (іграшок, статусу, уваги тощо). Тому агресію, яку діти при цьому виявляють, не можна кваліфікувати як ворожу. Просто діти не знають кращого й ефективнішого способу поводитися і діяти, не навчені цього.

Потенційно небезпечним у цих ситуаціях є те, що імпульсивна агресивна поведінка має тенденцію до узвичаєння, і в разі, коли експериментування дитини з агресивною поведінкою не дістануть однозначної оцінки і заперечення з боку соціалізаційного оточення, вона починає сприйматися як прийнятна, а отже, невдовзі може стати звичною і навіть системною. Невипадково серед медіа-дітей, які полюбляють і тривалий час споживають медіа-насильство, поширюються й урізноманітнюються вияви проблемної, у тому числі й агресивної, поведінки, в яких виявляється те чи те визначення стосовно агресії як соціального атрактора. З одного боку, це поведінка тих, хто відчужується від агресії, визначає її неприйнятність (чи обмежену прийнятність для себе) і не ідентифікує себе з агресором: 1) поведінка уникнення (або відчуження від агресії); 2) адиктивна (або поведінка залежності від того, хто сильніший, зокрема й від агресора); 3) віктимна (або поведінка “добровільної” жертви агресії). З другого боку, це поведінка тих, хто ідентифікує себе з агресією, приймає її як можливий спосіб мислення, почуттів, поведінки, ідентифікує себе з агресором: 1) агресивно-дискримінаційні дії (вербальна агресія, цькування, задирання і т.ін, спрямовані на слабших); 2) аутоагресія (агресія, спрямована на самого себе); 3) агресивні дії некримінального характеру (лайки, бійки, погрози); 4) кримінальна агресивна поведінка.

Перетворення ситуаційної поведінки на звичку проблемно (зокрема й агресивно) поводитися та системну поведінку залежить від

того, як оточення дитини насампочатку реагує на її “неналежні” дії. Якщо такі дії не були своєчасно табуйовані соціалізувальним оточенням дитини, а отже, якщо вони неодноразово демонструвалися і були успішними (забезпечували дитині певні “виграші” і привілеї), то вони, визначені дитиною як доцільні, стають добре “вивченими” й міцно закріпленими в поведінковому репертуарі, а відтак “переробити” їх дуже складно. Замість піддатися “перевихованню” дитина скоріше може вдатися до пошуку соціального (навіть кримінального) середовища, де засвоєна і звична для неї поведінка схвалюється, а дія соціального контролю істотно послаблена або має викривлені форми.

Неначе за задумом Невидимої волі, найчастіше діти неприховано і навіть умисно демонструють дорослим те, що у фаховій літературі із психології і педагогіки, а також у педагогічно-виховній практиці відомо як *проблемна поведінка*. Ця поведінка має приховану мету: вона привертає увагу до дитини з боку соціалізувального її оточення, сигналізує дорослим про те, що щось відбувається не так і що слід негайно вжити корекційних заходів. Як тлумачить більшість психолого-педагогічних словників, проблемною є така поведінка дитини, яка створює проблеми для дорослого її оточення і тим самим викриває неспроможність дорослих налагоджувати з нею ефективну взаємодію. Згідно із цим поглядом відповідальність за проблемну поведінку дітей перекладається на соціалізувальне оточення, і це змушує дорослих до самовдосконалення й підвищення своїх компетенцій, аби слугувати дітям, як це передбачено Невидимою волею, надійним соціально-психологічним ресурсом у непростих умовах агресивного медіа-середовища.

Висновки:

1. Медіа-агресія є потужним атрактором агресивного медіа-середовища, який активно “переспрямовує”, привертає до себе увагу медіа-аудиторій, змушує зважати на себе, визначатися стосовно себе і зрештою опосередковує топологію (“розміщення” і розвиток) суб’єкта не лише в цьому середовищі, а й просторі власної суб’єктності.

2. “Розміщення” суб’єкта щодо медіа-агресії залежить від її прозорості (пребачуваності) чи непрозорості (непередбачуваності) для нього. “Прозора” агресія не існує для суб’єкта як атрактор і не є чинником його становлення. У разі її “непрозорості” суб’єкт мусить визначатися щодо неї. Завдяки дії механізму “ідентифікації – відчуження”, за одних умов він ідентифікується з нею, привласнює її як можливий спосіб мислення, почування, поведінки, за інших (і це більш природний спосіб розміщення суб’єкта щодо агресії) – відчужується від неї, визначає чіткі межі її прийнятності для себе.

3. На відміну від дорослих, які здебільшого визначилися щодо агресії і певним чином “розташувалися” в соціальному просторі, де існують численні агресори, більшість дітей перебуває у стані цього визначення (“розміщення”). І за соціально прийнятні результати цього відповідальні не діти (“ще не суб’єкти”), а дорослі. У разі мовчазної згоди дорослих щодо агресії природні експерименти дітей з нею можуть набути системного характеру.

Література

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Academia-Центр, Медиум, 1995. – 336 с.
2. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин ; пер. с англ. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с.
3. Фуко М. Наглядати і карати. Народження в’язниці / М. Фуко ; пер. з фр. – К.: Основи, 1998. – 392 с.
4. Мерзляков А. В. Топология социального субъекта (Герменевтический аспект) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук : 09.00.11. / А. В. Мерзляков – Ижевск, 2003. – 19 с.
5. Тхостов А. Ш. Топология субъекта (опыт феноменологического исследования) / А. Ш. Тхостов // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. – 1994. – № 2. – С. 3–13.
6. Тхостов А. Ш. Топология субъекта (опыт феноменологического исследования) / А. Ш. Тхостов // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. – 1994. – № 3. – С. 3–12.
7. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
8. Абульханова-Славская К. А. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна: к 100-летию со дня рождения / К. А. Абульханова-Славская, А. В. Брушлинский. – М. : Наука, 1989. – 248 с.
9. Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; пер. с фр. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 320 с.
10. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка; пер. с польск. – М. : Логос, 2005. – 664 с.
11. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
12. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизация сложных систем / Е. Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994. – 238 с.
13. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.

© Петрунько О. В.